

اهداف گردشگری و سفر در فرهنگ اسلامی

بنفشه محمدی^۱

کاظم قاضی زاده^۲

چکیده

امروزه نقش سفر، گردشگری و جهانگردی بر اقتصاد و فرهنگ کشورها غیر قابل انکار است. گردشگری در دنیای امروز با اهداف گوناگونی صورت می‌پذیرد. در فرهنگ اسلامی، انجام بعضی از اعمال و مناسک عبادی مانند حج، عمره و نیز زیارت مکان‌هایی که دارای ارزش معنوی هستند، به عنوان اهداف گردشگری مطرح می‌شوند. همچنین وظایفی چون هجرت و جهاد را نیز می‌توان از اهداف گردشگری برشمرد. صلۀ رحم هم گاهی مستلزم انجام گردشگری است. تفریح و تفرج، تجارت و کسب علم و دانش نیز از موضوعاتی است که به عنوان اهداف گردشگری، در فرهنگ اسلامی به آن‌ها سفارش شده است. گردشگری و جهانگردی بخش جدایی‌ناپذیر در فرهنگ و تمدن اسلامی به شمار می‌روند که باید در تبیین سبک زندگی و برنامه‌ریزی‌های کلان و راهبردی در حکومت اسلامی مورد توجه قرار گیرند. بدیهی است که مطالعه اهداف گردشگری، موضوعی بنیادین در مطالعات گردشگری و جهانگردی به شمار می‌رود.

کلید واژه‌ها: قرآن، حدیث، گردشگری، سیر و سفر، سیاحت

* تاریخ دریافت: ۹۳/۸/۲۴ تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۷

۱. کارشناسی ارشد، رشته علوم حدیث، گرایش تفسیر اثری، دانشگاه قرآن و حدیث (نویسنده مسئول).

Email: ban.mohamadi@gmail.com

Email: ghazizadeh_kazem@yahoo.com

۲. استادیار دانشگاه قرآن و حدیث.

امروزه نقش گردشگری و جهانگردی بر اقتصاد و فرهنگ کشورها غیر قابل انکار است.

بسیاری از کتاب‌های درسی در موضوع گردشگری با آماری شروع می‌شوند که تأثیرات شگرف گردشگری را بر اقتصاد ثابت می‌کند. این تأثیرات در موضوعاتی چون گردش نقدینگی، اشتغال و تولید ناخالص داخلی و مانند آن است.^۱

گردشگری و جهانگردی به بخشی جدایی‌ناپذیر از زندگی انسان مدرن تبدیل شده است و تقاضا برای گردشگری روز به روز افزایش می‌یابد. امروزه گردشگری به فعالیت‌هایی گفته می‌شود که افراد برای اهدافی چون دید و بازدید، تفریح و سرگرمی، مطالعات و ... محل سکونت خود را ترک و به جای دیگری سفر می‌کنند. معمولاً گردشگری با رویکردهای متفاوتی چون اقتصادی، فرهنگی، جغرافیایی، اجتماعی و ... تعریف می‌شود. سازمان جهانی گردشگری (W.T.O)، گردشگری را چنین تعریف کرده است:

گردشگری عبارت است از فعالیت‌های افرادی که برای استراحت، کار و دلایل دیگر به خارج از محیط سکونت معمول خویش سفر و حداکثر برای یک سال متوالی در آنجا اقامت می‌کنند و هدف اصلی آن‌ها از این سفر انجام کاری نیست که سرانجام آن دریافت مزد از محل مورد بازدید باشد.^۲

بیشترین اصطلاحات و واژگان مرتبط با گردشگری که در قرآن و احادیث معصومین علیهم‌السلام استفاده شده، عبارتند از: سفر، سیر، سیاحت و نفر. گفتنی است در این مقاله نیز گردشگری به معنای عام آن و معادل معنای سفر به کار رفته است.

گردشگری در دنیای امروز با اهداف گوناگونی صورت می‌پذیرد. اما این اهداف در فرهنگ اسلامی چه هستند و آیا با دیگر فرهنگ‌ها شباهتی دارند؟ در تحقیق پیشرو اهداف گردشگری در دو گروه بررسی شده‌اند؛ ابتدا اهدافی که به فرهنگ اسلامی اختصاص دارند و سپس آنهایی که با دیگر ادیان و فرهنگ‌ها مشترک هستند. البته در اهداف ویژه فرهنگ اسلامی به اهداف میانی و نزدیک‌تر پرداخته شده و بررسی اهداف متعالی و غایی گردشگری همچون خداشناسی و عبرت‌آموزی، به دلیل اهمیت آن‌ها و جلوگیری از طولانی شدن، به مقاله‌ای مستقل سپرده شده است. بدیهی به نظر می‌رسد که بررسی اهداف سفر و

۱. مک لئود، دونالد وی ال؛ گردشگری، تغییرات فرهنگی و جهانی‌سازی؛ بریتانیا: دانشگاه شیفلد هالم، مرکز تغییرات فرهنگی و گردشگری؛ ۲۰۰۴م؛ ص ۹۹.

۲. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی؛ گردشگری (ماهیت و مفاهیم)؛ تهران: انتشارات سمت، چاپ هفتم، ۱۳۹۱ ه.ش؛ ص ۱۳.

گردشگری در فرهنگ اسلامی برای تبیین سبک زندگی اسلامی و نیز برنامه‌ریزی‌های کلان و راهبردی جامعه اسلامی ضروری و لازم می‌باشد.

از پژوهش‌هایی که در زمینه جهانگردی و گردشگری از دیدگاه اسلامی انجام شده، می‌توان به رساله دکتری محمدهادی همایون با عنوان «به سوی الگوی توسعه جهانگردی در فرهنگ اسلامی، مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران» اشاره کرد. مؤلف در بخش نخست آن با عنوان سیمای جهانگردی در فرهنگ اسلامی، به اهمیت جهانگردی و آیات آن در قرآن و نیز اهداف و منافع جهانگردی در قرآن می‌پردازد. این فصل بیشتر به آیات مربوط به سیر و حرکت توجه کرده است و به سیر آفاق و انفسی نیز اشاره‌ای شده است. شایان ذکر است که در موضوع جهانگردی کتاب‌هایی نیز منتشر شده است که بیشتر به گردآوری و تألیف مطالب پرداخته‌اند. در این میان کتاب سیر و سیاحت در قرآن مجید نوشته دکتر جهان‌بخش ثواب و محمدجواد رحمانی در قالب پژوهشی به بیان دیدگاه قرآن و حدیث درباره سیر و سفر می‌پردازد. در این کتاب به انواع سفر، آداب و احکام آن، سفرهای پیامبران، سفرهای ذکر شده در قرآن و سفر آفاقی و انفسی اشاره شده است.

تحقیق پیش‌رو، با روش کتابخانه‌ای و بررسی آثار و پژوهش‌های گوناگون، در محیط‌های مجازی و غیر آن، تلاش نموده است تا اهداف و رویکرد گردشگری اسلامی را بررسی نماید.

بدیهی است، جستجو و بررسی اهداف و منافع گردشگری در فرهنگ اسلامی، مستلزم کاوش و تحقیق در آیات قرآن کریم و روایات معصومان علیهم‌السلام در این موضوع می‌باشد. آیات و روایات پرشماری درباره اهداف گردشگری وجود دارد.

در فرهنگ اسلامی و دیگر ادیان، بعضی از گردشگری‌ها با هدف اجرای بعضی از اعمال و مناسک عبادی و نیز زیارت صورت می‌پذیرد. فریضه حج که با احراز شرایط ویژه‌ای، انجام آن بر مسلمانان واجب می‌شود، به عنوان یکی از اهداف مهم گردشگری در فرهنگ اسلامی به شمار می‌رود. عمره و زیارت قبر رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، امامان معصوم و امامزادگان علیهم‌السلام نیز گرچه واجب نیستند، اما عمل به آن‌ها بسیار سفارش شده است و دستاوردهای معنوی و مادی بسیاری را برای آن‌ها برشمرده‌اند. احسان به والدین و صلّه رحم نیز از اعمال سفارش شده در فرهنگ اسلامی است که برای انجام آن، سفر کردن در صورت لزوم توصیه شده است. در ادامه، اهداف گردشگری و سفر در فرهنگ اسلامی را بررسی می‌کنیم.

۱- انجام مناسک حج تمتع و عمره

حج یکی از بنیان‌های اسلام به شمار می‌رود و با سفر به خانه خدا (کعبه) صورت می‌پذیرد.

به طور قطع، مهم‌ترین رویداد مسافرتی مسلمانان، سفر حج است. سفر حج، سفری دینی به مکه در عربستان سعودی است که بر هر مسلمان در صورت داشتن استطاعت مالی و جسمی واجب است.^۱

در اسلام، فریضه حج به دلیل تأثیر عمیق آن در ایمان افراد، بسیار سفارش شده است. وجوب این عبادت الهی بر کسانی که توانایی مالی دارند، باعث شده است تا از زمان پیامبر اسلام ﷺ و آخرین حج ایشان در سال دهم هجری، یعنی حجةالوداع، تا زمان کنونی، مسلمانان از سراسر عالم برای ادای مراسم حج، به مکه روانه شوند... حج، آهنگ و قصد هدف‌دار و هجرت از خانه خویش به سوی خانه خداست. حج، فرار از خود و پناه‌آوردن به سوی خداست.^۲

دستاوردهای معنوی سفر حج، چون ماندگار و اثرگذار است، هدف نهایی حج برشمرده می‌شود.

همه ساله میلیون‌ها نفر مسلمان از سراسر جهان در کنار یکدیگر به دوره درس توحید می‌پردازند و در این میان صدها هزار نماینده آزاد و مشتاق از ملل گوناگون طی یک دوره عملی و نظری، اسلام‌شناسی و رسالت پیامبر ﷺ را مرور می‌کنند، سپس با دست و دلی پر به شهر و دیار و محیط کار و زندگی خویش باز می‌گردند تا آنچه آموخته‌اند به دیگران بیاموزند.^۳

عمره نیز از اعمال مستحبی است که با سفر به خانه خدا تحقق می‌یابد؛ بنابراین یکی از اهداف گردشگری مسلمانان محسوب می‌شود. هر سال مسلمانان بسیاری با این هدف به مکه سفر می‌کنند.

در خصوص اهمیت حج، توجه به این نکته لازم است که سوره‌ای به نام حج در قرآن وجود دارد و علاوه بر آن، آیاتی در دیگر سوره‌ها نیز به این موضوع اختصاص دارد. عده‌ای از این آیات به جایگاه و اهمیت مکه و حج و عده‌ای دیگر مربوط به احکام حج است. نمونه‌هایی از این آیات در زیر آمده است:

۱. تیموتی، دالنجی و آسن، دانیلاچ؛ گردشگری، دین و سفرهای معنوی؛ قلی‌پور، محمد و مجیدی‌فرد، احسان؛ تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۹۲ ه.ش؛ ص ۱۹۷.

۲. ثواقب، جهان‌بخش و رحمانی، محمدجواد؛ سیر و سیاحت در قرآن مجید؛ قم: مؤسسه بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ه.ش؛ ص ۶۱ و ۶۲.

۳. شالچیان، طاهره؛ آداب و فرهنگ سفر؛ تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۵ ه.ش؛ ص ۱۴۱.

﴿فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَاللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتِطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ﴾^۱ در آن نشانه‌هایی روشن است [از جمله] مقام ابراهیم است و هر که در آن درآید، در امان است و برای خدا حج آن خانه بر عهده مردم است [البته بر] کسی که بتواند به سوی آن راه یابد و هر که کفر ورزد، یقیناً خداوند از جهانیان بی‌نیاز است. ﴿

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾^۲ و در میان مردم برای [ادای] حج بانگ برآورد تا [زائران] پیاده و [سوار] بر هر شتر لاغری که از هر راه دوری می‌آیند، به سوی تو روی آورند. ﴿

در اهمیت و جایگاه مکه و حج و فواید مادی و معنوی آن روایات بسیاری نیز وارد شده است. کلینی در کتاب اصول کافی، روایتی از امام باقر علیه السلام درباره بنیان‌های اسلام آورده است که اهمیت و جایگاه حج را در فرهنگ اسلام نشان می‌دهد. در این روایت، حج در کنار نماز، زکات، روزه و ولایت قرار داده شده است.

عن أبي جعفر عليه السلام قال: بني الإسلام على خمس: على الصلاة و الزكاة و الصوم و الحج و الولاية؛^۳ اسلام بر پنج بنیان نهاده شده است: نماز، زکات، روزه، حج و ولایت.

احادیث بسیاری نیز فواید مادی و معنوی حج و عمره را بر شمرده‌اند که در ترغیب مسلمانان برای انجام این اعمال، تأثیر غیر قابل انکاری دارند. پیامبر گرامی اسلام در برکت داشتن و منافع مادی و معنوی حج فرموده‌اند:

حجّوا تستغنوا؛^۴ حج گزارید تا بی‌نیاز شوید.

حدیث زیر نیز از امام علی علیه السلام نقل شده است:

و حج البيت و العمرة فإنهما ينفيان الفقر و يكفران الذنوب و يوجبان الجنة؛^۵ به راستی حج خانه خدا و عمره، فقر را از بین می‌برند و گناه را می‌پوشانند و بهشت را واجب می‌دارند.

۱. آل عمران/۹۷.

۲. حج/۲۷.

۳. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ بحار الانوار؛ بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳؛ ج ۶۵، ص ۳۲۹.

۴. همان، ج ۱، ص ۵۳۵.

۵. ری شهری، محمد؛ میزان الحکمة؛ قم: دارالحدیث، ۱۴۱۶؛ ج ۱، ص ۵۳۵.

از نکاتی که نشانگر اهمیت حج و عمره در فرهنگ اسلامی است، تألیفات بسیار در این زمینه می‌باشد که با عناوین کتاب الحج فروع کافی کلینی و کتاب فی الحج و العمرة، مناسک الحج، کتاب الحج بحار الانوار، کتاب الحج صحیح مسلم به رشته تحریر درآمده‌اند؛ تألیفات پرشمار درباره حج، فقط به زمان گذشته مربوط نیست، بلکه در زمان حاضر نیز تألیفاتی چون کتاب الحج آیت الله معرفت و آیت الله جوادی آملی و ... نگاشته شده است.

مسلمانان همواره برای انجام مناسک عبادی حج از کشورهای مختلف به سرزمین حجاز می‌شتافتند. در بررسی سفرنامه‌های بزرگان اسلام به کمتر سفری برمی‌خوریم که در آن انگیزه حج و زیارت به چشم نخورد. اهمیت این مسأله به حدی بوده است که در بسیاری از کتاب‌های جغرافیایی مسلمین، از باب تبرک، مکه، به عنوان نخستین سرزمین در تشریح اقلیم‌ها قرار گرفته است.^۱

گفتنی است که در سال‌های اخیر، رسول جعفریان از پژوهشگران نامدار و پرکار، برخی از سفرنامه‌های حج را پس از تصحیح، تحت عنوان سفرنامه حج به چاپ رسانده است.

۲- سفر برای زیارت مکان‌های مقدس

زیارت همواره به عنوان یکی از اهداف گردشگری در فرهنگ اسلامی به شمار می‌رود. البته موضوع زیارت به طور عام در دیگر ادیان و فرهنگ‌ها نیز مشاهده می‌شود اما در این جا، زیارت مکان‌هایی منظور است که به طور خاص در فرهنگ اسلامی مقدس شمرده می‌شوند.

زیارت پدیده‌ای است دینی که جهان طبیعت را به عالم بالا و رهرو را به جماعت مؤمنان پیوند می‌دهد و رابطه رهرو و رهبر را پایدارتر می‌سازد ... زائر با دیدن نمادهای دینی و یا زیارت شهیدانی که در راه ایمان و پاکی به خاک افتاده‌اند، خود را به آرمان‌های آنان نزدیک ساخته و با زیارت پیشوایان دین، با آنان دیدار و تجدید بیعت می‌کند. مسلمانان در زمان پیامبر، افزون بر زیارت آن حضرت، به زیارت شهدا می‌رفتند و پس از پیامبر، مزار او میعادگاه مسلمانان بود.^۲

زیارت بیت‌المقدس و مسجدالاقصی به عنوان قبله اول مسلمانان و محل معراج پیامبر ﷺ از مکان‌های مورد توجه مسلمانان برای سفر بوده است.

۱. همایون، محمدهادی؛ جهانگردی؛ ارتباطی میان فرهنگی؛ انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۴ ه.ش؛ ص ۵۸.
۲. رضوی، سیدعباس؛ جهانگردی در فقه و تمدن اسلامی؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸ ه.ش؛ ص ۳۹۷.

پس از وفات پیامبر اسلام ﷺ زیارت مقبره ایشان همواره مورد اهتمام مسلمانان بوده و هست. زیارت قبر پیامبر و زیارت از موضوعاتی است که در منابع اهل سنت نیز بدان پرداخته شده است. "شیخ تقی الدین سبکی شافعی، (م ۷۵۶ هـ. ق) کتاب جامعی درباره زیارت پیامبر بزرگوار اسلام در ۱۸۷ صفحه تألیف کرده و آن را شفاء السقام فی زیارة خیر الانام نامیده است. این کتاب در پاسخ ابن تیمیه نوشته شده و مؤلف، بسیاری از احادیث مربوطه را در آن آورده است. وی فصلی را به نصوص گفتار علما مذاهب چهارگانه در مورد استحباب زیارت قبر پیامبر ﷺ و اتفاق همه مسلمین به این مسأله اختصاص داده است.^۱

پیروان اهل بیت علیهم السلام، افزون بر زیارت پیامبر صلی الله علیه و آله، به دیدن امامان و یا زیارت مزارشان می‌شتافتند؛ مسائل دینی را از ایشان می‌پرسیدند، واجبات مالی خود را ادا می‌کردند و خطامشی سیاسی خود را از آنان می‌گرفتند. از دوران امام سجاد علیه السلام تا زمان غیبت، جاده‌ها همواره شاهد عبور کاروان‌های زائران بوده است و این اعتقاد که حج با زیارت امام کامل می‌گردد، در میان شیعیان ریشه داشته است. شیعیان پس از سفر حج، زیارت پیامبر و امامان را از یاد نمی‌بردند. دوران امام باقر و امام صادق علیهما السلام شاهد گسترش این سفرها بوده است. با آمدن امام رضا علیه السلام به خراسان، شیعیان از خراسان و عراق و حجاز، برای زیارت امام به مرو می‌رفتند. دعبل خزاعی از کسانی است که از بغداد به دیدار امام رفت و مدتی در کنار حضرت ماند. در دوره امام حسن عسکری علیه السلام نیز پیروان اهل بیت، به ویژه ایرانیان و خراسانیان، به صورت گروهی به دیدار امام شتافته‌اند.^۲

احادیث بسیار زیادی از معصومان علیهم السلام وجود دارد که مسلمانان را نسبت به دستاوردها و آثار زیارت اماکن متبرکه، آگاه و تشویق می‌نماید. از میان این احادیث پرشمار، می‌توان به دو حدیث زیر که به ترتیب از پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و امام صادق علیه السلام نقل شده است، اشاره نمود:

قال النبي صلی الله علیه و آله: من زارني في حياتي أو بعد موتي فقد زار الله جل جلاله؛^۳ هر که مرا در حیاتم

۱. امینی، عبدالحسین؛ الغدير، مترجم جلال الدین فارسی، تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر، ۱۳۹۰؛ ج ۹، گفتار بزرگان مذاهب چهارگانه پیرامون زیارت قبر پیامبر بزرگوار اسلام، ص ۱۹.

۲. رضوی، سیدعباس؛ پیشین؛ ص ۳۹۸.

۳. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی؛ الامالی؛ تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه - موسسه البعثه، قم: قسم الدراسات الاسلامیه - موسسه البعثه، ۱۴۱۷ق (۱۳۶۶هـ.ش)؛ ص ۵۴۵.

ی‌پس از مرگم زیارت کند مانند آن است که خداوند را زیارت کرده است.
 أَبَاعِدَ اللَّهِ ﷺ: الصلاة في مسجد الرسول ﷺ تعدل عشرة آلاف صلاة؛ هر نماز در مسجد پیامبر، که درود خدا بر او و خاندانش باد، با ۱۰ هزار نماز برابری می‌کند.
 همان‌گونه که ذکر شد، احادیث بسیاری در فضیلت زیارت مقبره مطهر امامان، امامزادگان، پیامبران و صالحان و نیز مساجد و مکان‌های مقدس وارد شده است؛ ملا احمد نراقی در کتاب معراج السعادة نوشته است:

اخبار در زیارت پیامبر ﷺ و ائمه معصومین  خصوصاً زیارت سید الشهداء و حضرت امام رضا ، بی حد و نهایت است.^۲

وی در اهمیت و فضیلت زیارت قبور ائمه این سخن را از امام رضا  نقل کرده است:
 هر امامی را عهدی است در گردن دوستان و شیعیان خود و به درستی که از تمام وفای به عهد ایشان، زیارت قبور ایشان است. پس هر که زیارت ایشان را از روی رغبت و از راه تصدیق به آن چه گفته‌اند کند، همه ایشان شفیعیان‌شان خواهند بود در روز قیامت.^۳
 علاوه بر قبور مطهر امامان، آثار و یادمان‌هایی متبرک نیز برای شیعیان وجود دارد که زیارت آن‌ها از اهداف گردشگری به شمار می‌روند.

امام رضا  در مسیر سفر از مدینه به خراسان، آثار و نشانه‌های بسیاری از خود به جای گذاشت. پیروان اهل‌بیت، به ویژه مردم ایران، برای یادبود امام در مناطق عبور حضرت، یادمان‌ها و قدمگاه‌هایی را برپای داشتند و به دیدن جاهای گذر امام می‌آمدند. امام در نیشابور در منطقه کهلان، در چشمه‌ای غسل کرد. شیعیان از آن روز تا دوره شیخ صدوق، هنگام گزارش خبر، از آن چشمه بازدید می‌کردند.^۴
 از روزگار بازدید علی  از مدائن و نمازگزاردن آن حضرت در ایوان کسری، این نقطه مورد توجه مسلمانان، به ویژه شیعیان بود و مسلمانان در عبور از عراق، از

۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ پیشین؛ ج ۹۷، ص ۱۴۷.

۲. نراقی، ملا احمد؛ معراج السعادة؛ تهران: انتشارات علمیه اسلامیة، بی‌تا؛ ص ۷۰۴.

۳. همان.

۴. رضوی، سید عباس؛ پیشین؛ ص ۴۰۲ و ۴۰۳.

مدائن بازدید می‌کردند. در زمان امام صادق علیه السلام نیز این رویه رایج بود.^۱

۳- صلۀ رحم

یکی دیگر از وظایف شرعی که در فرهنگ اسلامی وجود دارد و گاهی هدف مسافرت و گردشگری است، صلۀ رحم می‌باشد.

ارحام به کسانی گفته می‌شود که با انسان نسبت نسبی دارند، خواه محرم باشند یا نامحرم. رفت و آمد با این خویشاوندان از عبادات بسیار با ارزش به شمار می‌آید و ثواب فراوانی دارد.^۲

صلۀ رحم از جمله اعمالی است که سفر کردن و گردشگری برای آن سفارش شده است. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله در حدیثی می‌فرماید:

عن أبي جعفر عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: أوصي الشاهد من أمتي والغائب منهم ومن في أصلاب الرجال وأرحام النساء إلى يوم القيامة أن يصل الرحم وإن كانت منه على مسيرة سنة، فإن ذلك من الدين؛^۳ به شاهدین و غایبین امتم و هر که تا روز قیامت در صلب‌های مردان و رحم‌های زنان است، به صلۀ رحم سفارش می‌کنم، هر چند اگر یک سال به طول انجامد؛ چرا که این امر از دین است.

در اهمیت احسان به پدر و مادر و صلۀ رحم در فرهنگ اسلامی، این نکته قابل ذکر است که قرآن کریم در آیاتی، احسان به پدر و مادر و صلۀ رحم را سفارش نموده است و در بعضی از این آیات، این سفارش پس از دعوت به توحید قرار دارد. نمونه‌ای از این آیات در ادامه آمده‌اند:

﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ؛^۴ و چون از فرزندان اسرائیل پیمان محکم گرفتیم که جز خدا را نپرستید و به پدر و مادر و خویشان و یتیمان و مستمندان احسان کنید.﴾

۱. همان؛ ص ۴۰۵.

۲. ثواب، جهان‌بخش و رحمانی، محمدجواد؛ پیشین؛ ص ۷۳.

۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ اصول کافی؛ ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم السلام، بی‌تا؛ ج ۳، ص ۲۲۱، حدیث ۵.

۴. بقره/۸۳.

﴿وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ؛﴾^۱ و خدایا پرستید و چیزی را با او شریک مگردانید و به پدر و مادر احسان کنید و [نیز] درباره خویشاوندان و یتیمان و مستمندان. ﴿

از مجموع آیات و روایاتی که بیان شد، درمی‌یابیم گردشگری و سفر برای انجام صلۀ رحم و احسان به والدین در فرهنگ و اندیشه اسلامی تأکید و ترغیب شده است. از این رو، صلۀ رحم یکی از اهداف گردشگری در فرهنگ اسلامی محسوب می‌شود.

۴- سفر برای جهاد

یکی از وظایف شرعی مسلمانان جهاد است و در قرآن کریم نیز به مؤمنان امر شده است که برای خداوند به جهاد بپردازند. البته سفر و کوچیدن از لوازم و ضروریات جهاد محسوب می‌شود. در این جا فقط به ذکر این واجب شرعی و آیاتی چند و روایتی از رسول گرامی اسلام در این باره اکتفا می‌کنیم. در آیات زیر از واژه‌های «نفر» و «سفر» برای امر جهاد استفاده شده است که التزام جهاد با مسافرت را روشن می‌سازد. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعًا؛﴾^۲ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، [در برابر دشمن] آماده باشید [= اسلحه خود را برگیرید] و گروه گروه [به جهاد] بیرون روید یا به طور جمعی روانه شوید. ﴿

﴿لَوْ كَانَ عَرَضًا قَرِيبًا وَسَفَرًا قَاصِدًا لَاتَّبَعُوكَ وَلَكِنْ بَعَدَتْ عَلَيْهِمُ السُّجَّةُ وَ سَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ أَنفُسَهُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ؛﴾^۳ اگر مالی در دسترس و سفری [آسان و] کوتاه بود، قطعاً از پی تو می‌آمدند ولی آن راه پر مشقت بر آنان دور می‌نماید و به زودی به خدا سوگند خواهند خورد که اگر می‌توانستیم حتماً با شما بیرون می‌آمدیم [با سوگند دروغ] خود را به هلاکت می‌کشاند و خدا می‌داند که آنان سخت دروغ‌گویند. ﴿

پیامبر گرامی اسلام سیاحت و گردشگری امت خود را جهاد در راه خدا دانسته‌اند؛ آن‌چنان که در مستدرک الوسائل این حدیث از ایشان نقل شده است:

وقال ﷺ: سياحةُ أمتي الجهاد؛^۴ گردش امت من جهاد است.

۱. نساء/ ۳۶.

۲. نساء/ ۷۱.

۳. توبه/ ۴۲.

۴. نوری طبرسی، میرزا حسین؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ تحقیق موسسه آل‌البيت لاحیاء التراث، قم:

۵ - سفر برای هجرت

هجرت در فرهنگ اسلامی به مسافرتی پویا و هدفمند گفته می‌شود که در آن مهاجر با اهدافی عالی و خداپسندانه، ترک دیار و خانمان می‌نماید و رضایت خداوند باری تعالی را می‌جوید. آیات بسیاری از هجرت و مهاجرت سخن به میان آورده‌اند. هجرت سفری است که در آن اهداف معنوی و دینی بر اهداف دنیوی و مادی پیشی می‌گیرد و نیز راه نجات بندگانی است که مورد ستم قرار گرفته‌اند. از این رو، می‌توان آن را از اهداف مسلمانان برای سفر برشمرد.

در بعضی از این آیات، ایمان، هجرت و جهاد به ترتیب و با هم ذکر شده است. قرآن کریم مؤمنانی را که در راه خدا به مهاجرت و جهاد می‌پردازند، صاحبان منزلتی والا نزد خداوند، رزق و مغفرت الهی و نیز رحمت او معرفی کرده و از سویی دیگر، چنین بندگانی را مؤمن واقعی می‌خواند. قرآن هجرت را راه نجاتی برای بهانه‌جویانی می‌داند که خود را مستضعفان روی زمین معرفی می‌کنند. نمونه‌هایی از این آیات چنین هستند:

﴿إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾^۱ کسانی که بر خویشتن ستمکار بوده‌اند [وقتی] فرشتگان جانشان را می‌گیرند، می‌گویند: در چه [حال] بودید؟ پاسخ می‌دهند ما در زمین از مستضعفان بودیم. می‌گویند: مگر زمین خدا وسیع نبود تا در آن مهاجرت کنید؟ پس آنان جایگاهشان دوزخ است و [دوزخ] بد سرانجامی است. ﴿

﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾^۲ و کسانی که ایمان آورده و هجرت کرده و در راه خدا به جهاد پرداخته‌اند و کسانی که [مهاجران را] پناه داده و یاری کرده‌اند، آنان همان مؤمنان واقعی‌اند. برای آنان بخشایش و روزی شایسته‌ای خواهد بود. ﴿

خداوند در قرآن به مهاجران اطمینان داده است که عمل آنان در نزد خدا به بهترین شکل پاداش داده می‌شود و حتی مهاجرانی که سفرشان به پایان نرسد و مرگ آنان فرا رسد، پاداششان نزد خداوند

موسسه آل‌البیت (عج)، چاپ دوم؛ ج ۸، ص ۱۱۵، حدیث ۹۱۹۹.

۱. نساء/۹۷.

۲. انفال/۷۴.

محفوظ است.

﴿وَمَنْ يَهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَاعِمًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾^۱ هر که در راه خدا هجرت کند، در زمین اقامتگاه‌های فراوان و گشایش‌ها خواهد یافت و هر کس [به قصد] مهاجرت در راه خدا و پیامبر او از خانه‌اش به درآید سپس مرگش در رسد، پاداش او قطعاً بر خداست و خدا آمرزنده مهربان است. ﴿

در فرهنگ اسلامی اهداف دیگری نیز برای سفر تعریف شده است. در شعری که به حضرت علی علیه السلام منسوب است، این اهداف به طور خلاصه و به زیبایی بیان شده است:

تَغَرَّبَ عَنِ الْوَطَانِ فِي طَلَبِ الْعُلَىٰ وَ سَافَرَ فِي الْأَسْفَارِ خَمْسَ فَوَائِدِ
تَفَرَّجَ هَمًّا وَ اكْتَسَابَ مَعِيشَةً وَ عِلْمًا وَ آدَابًا وَ صُحْبَةً مَاجِدِ
فَإِنْ قِيلَ فِي الْأَسْفَارِ ذُلٌّ وَ مِحْنَةٌ وَقَطَعَ الْفِيَا فِى وَارْتِكَابِ الشَّدَائِدِ
فَمَوْتُ الْفَتَىٰ خَيْرٌ لَهُ مِنْ قِيَامِهِ بَدَارِ هَوَانٍ بَيْنَ وَاشٍ وَ حَاسِدِ^۲

در این اشعار، حضرت پس از برشمردن فواید سفر که در نظر ایشان عبارت از زدودن غم و اندوه، به دست آوردن روزی، کسب علم، فرهنگ‌آموزی و همنشینی با بزرگان است، چنین ادامه می‌دهند:

اگر گفته شود در سفر، خواری و مشقت و پیمودن بیابان‌ها و انجام اعمال دشوار است، باید پاسخ گفت که در این صورت، مرگ انسان بهتر از ماندن او در خانه و در میان سخن‌چینان و حسودان است.^۳

۶- علم و فرهنگ‌آموزی

همان‌طور که در شعر نیز بدان اشاره شد، یکی از اهداف گردشگری علم‌آموزی و همنشینی با بزرگان است. علم، فرهنگ و تمدن از طریق گردشگری انسان‌های جستجوگر و علاقه‌مند انتقال می‌یابد. هر کسی با گردشگری موجب می‌شود که تبادلات فرهنگ‌ها خواسته و یا ناخواسته منتقل و جابه‌جا شود. در گردشگری، افراد با اقوام و تنوع‌های فرهنگی و زبانی

۱. نساء/۱۰۰.

۲. نوری طبرسی، میرزا حسین؛ پیشین؛ ج ۸، ص ۱۱۵، حدیث ۹۱۹۹.

۳. همایون، محمدهادی؛ پیشین؛ ص ۱۵۱ و ۱۵۲.

و تمدنی آشنا می‌شوند و زبان، فرهنگ، تمدن و علوم خود را به دیگری انتقال می‌دهند و یا از آن‌ها بهره‌مند می‌شوند و به قوم و منطقه خود منتقل می‌کند ... این‌گونه است که گردشگری به عاملی برای ارتقای فرهنگی و تمدنی و انتقال داده‌ها و تبادل امکانات و استعدادها و توانمندی‌ها تبدیل می‌شود.^۱

در فرهنگ اسلامی همواره به علم‌آموزی توصیه و سفارش شده است؛ حتی اگر لازمه علم‌آموزی، گردشگری باشد. برخی از مفسران، واژه نفر را در آیه ۱۲۲ سوره توبه به جای نفر و کوچ برای جهاد در راه خدا، به نفر علمی و پراکنده‌شدن در زمین برای کسب دانش ترجمه نموده‌اند. بر اساس این تفسیر، مسلمانان امر شده‌اند که از میان خود گروهی را برای کسب دانش به سرزمین‌های دیگر بفرستند تا آنان در بازگشت با توجه به دانش خویش، به انداز آنان بپردازند.^۲

﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرْنَا مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾^۳ و شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان دسته‌ای کوچ نمی‌کنند تا در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را وقتی به سوی آنان بازگشتند بیم دهند باشد که آنان [از کیفر الهی] بترسند. ﴿

از سوی دیگر، پیامبر گرامی اسلام ﷺ، حتی سفر به چین را در صورت ناگزیری برای علم‌آموزی توصیه نموده‌اند.

أَطْلِبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصِّينِ؛^۴ علم را فراگیرید حتی اگر در چین باشد.

در حدیث دیگری امام جعفر صادق علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله روایتی نقل می‌کنند که اهمیت پیمودن راه برای فراگیری علم را نشان می‌دهد و نتایج معنوی آن را برمی‌شمرد.

قال رسول الله صلی الله علیه و آله: من سلک طریقاً یطلب فیہ علماً سلک الله به طریقاً إلى الجنة وإن الملائكة لتضع أجنحتها لطالب العلم رضاً به، وإنه يستغفر لطالب العلم من فی السماء و من فی الأرض حتی الحوت فی البحر؛^۵ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر که برای طلب علم راهی را

۱. الماسی، حسن؛ «گردشگری در فلسفه اسلامی» در کتاب فلسفه: نظر و عمل (مجموعه مقالات)؛ تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۱ هـ.ش؛ ج ۱، ص ۲۹۹.

۲. همایون، محمدهادی؛ پیشین؛ ص ۱۵۴.

۳. توبه/۱۲۲.

۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ پیشین؛ ج ۱، ص ۱۷۷.

۵. کلینی، محمد بن یعقوب؛ پیشین؛ ج ۱، ص ۳۴.

بپساید، خداوند او را در راهی به سوی بهشت رهنمون می‌شود و فرشتگان بالهای خود را از روی تواضع برای طالب علم می‌گسترانند در حالیکه از او راضی هستند. به راستی هر چه در آسمان‌ها و زمین است و حتی ماهیان دریا، برای طالب علم، آمرزش می‌طلبند.

و نیز در حدیثی که در ادامه آمده، امام صادق علیه السلام مخاطبان خویش را به جستجوی علم تشویق می‌کنند؛ هر چند با سفرهای سخت همراه باشد.

اطلبو العلم و لو بخوض اللجج و شق المهج^۱؛ به طلب دانش و علم بر خیزید؛ هر چند با فرورفتن در گرداب‌ها و در خطر افتادن جان‌ها همراه باشد.

از سویی دیگر، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله درباره لزوم کوچیدن از جوامعی که امکان تحصیل دانش در آن‌ها نیست، به علی علیه السلام چنین سفارش کرده‌اند:

یا علی، لاتسکن الرستاق، فان شیوخهم جهلة... و العالم بینهم کالجیفة بین الکلاب^۲؛ ای علی! در روستا (هایی که تحصیل دانش در آن‌ها مقدور نیست) سکونت مکن، چرا که پیرانش نادان‌اند... و عالم در میان آنان چون لاشه مرداری است در میان سگان.

فرهنگ سفر برای علم‌آموزی، از دیرباز در بین مسلمانان متداول بوده است. گزارش‌های تاریخی بسیاری در این باره نقل شده است که نمونه‌ای را به روایت شهید ثانی در کتاب منیة المرید فی آداب المفید و المستفید در زیر می‌آوریم:

کثیر بن قیس می‌گوید: با ابو درداء در مسجد دمشق نشسته بودیم. مردی وارد شد و گفت: من از مدینه آمده‌ام... به خاطر شنیدن حدیث رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله از زبان شما این راه دراز را پیموده‌ام. ابو درداء گفت: مبدا تجارت تو را وادار کرده باشد که رنج سفر تا شام را بر خود هموار ساخته باشی؟ پاسخ داد: خیر؛ سپس ابودرداء گفت: نکند هدف‌های دیگری تو را از مدینه به این سو کشانده باشد؟ آن مرد گفت: نه. آنگاه ابو درداء گفت از رسول خدا شنیدم که فرمودند: اگر کسی مسیری را در جهت آموختن علم و دانش طی کند، خداوند راهی فرا روی او به بهشت و نیکبختی می‌گشاید.^۳

۱. حکیمی، محمدرضا و دیگران؛ الحیة: ترجمه: احمد آرام؛ چاپ دهم، قم: انتشارات دلیل ما، ۱۳۸۷ ه.ش؛ ج ۱، ص ۷۱.
۲. محمدی ری‌شهری، محمد؛ گزیده حکمت‌نامه پیامبر اعظم؛ قم: مشعر، ۱۳۸۸ ه.ش؛ ص ۲۸.
۳. حجتی، سید محمدباقر؛ آداب تعلیم و تعلم در اسلام (ترجمه منیة المرید)؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی،

۷- تفریح و تفرّج

از مقاصد دیگر گردشگری که در فرهنگ اسلامی و در دیگر فرهنگ‌ها بر آن تأکید شده، تفریح و تفرّج است.

تفرّج در لغت، به معنای گشایش یافتن، از تنگی و دشواری بیرون آمدن، خوشی جستن، گردش، سیر، گشادگی خاطر است و تفریح نیز به معنی شادمانی کردن، شادمانی و خوشی،^۱ می‌باشد که با واژه‌های نزهت، فرح، راحتی و آسایش هم‌معنا است.

خدای آفریدگار طبیعت و نظام طبیعت، خواسته است آدمی با احساس احتیاج به تفریح همواره نشاط زنده‌ماندن و زندگی کردن داشته باشد. بنابراین ... تفریح یکی از نیازهای طبیعی بشر است و یک نظام اجتماعی و مکتب زندگی باید برای رضای این خواسته طبیعی فکری کند.^۲

قرآن کریم نیز انسان را به بهره‌مندی از طبیعت و زیبایی‌های آن دعوت کرده و این امر را موجب سرور و بهجت برشمرده است. آیاتی که در ادامه آمده، نمونه‌هایی است که زیبایی‌های طبیعت را به انسان گوشزد می‌نماید و خاطر نشان می‌کند که این‌ها، همه صنع و مخلوق خدای باریتعالی است.

﴿أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَّا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ﴾^۳ [آیا آنچه شریک می‌پندارند بهتر است] یا آن کس که آسمان‌ها و زمین را خلق کرد و برای شما آبی از آسمان فرود آورد پس به وسیله آن باغ‌های بهجت‌انگیز رویانیدیم. کار شما نبود که درختانش را بر رویانید. آیا معبودی با خداست؟! [نه] بلکه آنان قومی منحرفند. ﴿

﴿وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾^۴ و زمین را خشکیده می‌بینی و [لی] چون آب بر آن فرود آوریم به جنبش درمی‌آید و نمو می‌کند

۱۳۵۹ ه.ش؛ ص ۵۶ و ۵۷.

۱. معین، محمد؛ فرهنگ فارسی؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴ ه.ش؛ ج ۱، ص ۱۱۱۱ و ۱۱۱۲.

۲. حسینی بهشتی، سید محمد؛ تفریح از دیدگاه اسلام، سخنرانی شهیدی دکتر بهشتی در اردوی تابستانی مدرسه رفاه.

<http://www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=۲۴۰۸۹>

۳. نمل / ۶۰.

۴. حج / ۵.

و از هر نوع [رستنی‌های] نیکومی رویاند. ﴿

﴿هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَيْنَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا﴾ او کسی است که شما را در خشکی و دریا می‌گرداند تا وقتی که در کشتی‌ها باشید و آن‌ها با بادی خوش آنان را ببرند و ایشان بدان شاد شوند. ﴿

از سوی دیگر، قرآن کریم، انسان را به زیبایی‌ها و روند طبیعت و نشانه‌های الهی توجه می‌دهد و او را به دقت در این نشانه‌ها فرامی‌خواند.

﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرَجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِّنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَىٰ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾^۲ و اوست کسی که از آسمان آبی فرود آورد پس به وسیله آن از هر گونه گیاه بر آوردیم و از آن [گیاه] جوانه سبزی خارج ساختیم که از آن دانه‌های متراکمی برمی‌آوریم و از شکوفه درخت خرما خوشه‌هایی است نزدیک به هم و [نیز] باغ‌هایی از انگور و زیتون و انار همانند و غیر همانند خارج نمودیم. به میوه آن چون ثمر دهد و به [طرز] رسیدنش بنگرید؛ قطعاً در اینها برای مردمی که ایمان می‌آورند نشانه‌هاست. ﴿

البته برای دیدن و دقت در آیات الهی و نعمت‌های او، گردشگری و طبیعت‌گردی امری ناگزیر می‌نماید.

در فرهنگ اسلامی، بهره‌مندی از شادی‌های مثبت و سازنده و استفاده از امور مفرح در اوقات مناسب، با رعایت قوانین و مقررات اسلامی، سفارش شده است که این امر برای تجدید نشاط و کاستن از یکنواختی زندگی بسیار مؤثر می‌باشد. امام علی علیه السلام در حکمت ۳۸۲ نهج البلاغه، با تقسیم اوقات و امور زندگی به سه وقت، یکی از آن‌ها را به بهره‌مندی از لذت‌های حلال اختصاص داده‌اند.

لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ: فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يُرْمُ مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يُحَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَدَّتِهَا فِيمَا يُحِلُّ وَ يَحْتَمِلُ وَ لَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ سَاخِصًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ: مَرَمَّةٍ لِّعَاشٍ، أَوْ خُطْوَةٍ فِي مَعَادٍ، أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ؛^۳ مؤمن را سه ساعت است؛ ساعتی که در آن با پروردگار خود

۱. یونس/۲۲.

۲. انعام/۹۹.

۳. رضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه، سخنان امام علی علیه السلام؛ ترجمه: عبدالمحمد آیتی؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ

راز می‌گوید و ساعتی که در پی تحصیل معاش خویش است و ساعتی که به خوشی‌ها و لذت‌های حلال و غیر حرام نیکوی خود می‌پردازد. و عاقل در پی سه کار باشد: یا در پی اصلاح معاش خود، یا در کار معاد و یا در پی لذت‌هایی که حرام نباشد.

در حدیثی دیگر، از امیرالمؤمنین علیه السلام با مضمونی مشابه که در بحار الانوار آورده شده است، آن حضرت تأکید می‌فرماید: شما با بهره‌مندی از لذت‌های حلال، برای انجام امور دیگر توانمند می‌شوید:

وقال: اجتهدوا في أن يكون زمانكم أربع ساعات: ساعة لمناجاة الله، و ساعة لأمر المعاش، و ساعة لمعاشرة الاخوان و الثقات الذين يعرفونكم عيوبكم و يخلصون لكم في الباطن، و ساعة تخلون فيها للذاتكم في غير محرم، و بهذه الساعة تقدر على الثلاث ساعات ... اجعلوا لأنفسكم حظا من الدنيا يعطونها ما تشتهي من الحلال و مالا يثلم المروة و مالا سرف فيه . و استعينوا بذلك على أمور الدين، فإنه روي " ليس منا من ترك دنياه لدينه أو ترك دينه لديناه "؛ تلاش نمایید تا اوقات شما به چهار زمان تقسیم شوند: زمانی برای راز و نیاز با خداوند، و زمانی برای امرار معاش، و زمانی برای معاشرت با دوستان و برادرانی که عیوبتان را به شما نشان می‌دهند و در باطن با شما یکرنگ هستند و زمانی برای لذات حلال. با این زمان (لذات حلال) شما برای انجام امور زمان‌های دیگر توانمند می‌شوید ... به آنچه از حلال تمایل دارید، خود را بهره‌مند سازید به گونه‌ای که جوانمردی آسیب نبیند و اسراف صورت نگیرد و با این بهره‌مندی، انجام امور دینی خود را یاری کنید. آنچنان‌که در روایت آمده است: "از ما نیست کسی که دنیا را برای دینش یا دین خود را برای دنیا ترک کند".

همان‌گونه که گفته شد، گردشگری از اموری است که باعث نشاط و شادی می‌شود و هر انسانی به نشاط و شادی نیازمند است.

از نیازهای فطری هر انسانی، گشت و گذار در زمین و رفع خستگی و نشاط بخشی به جسم و شادابی روح است. در اسلام نیز بسیار توصیه شده است که به دیدن طبیعت بروید و در زندگی و سیره امامان معصوم علیهم السلام به آن توجه شده است ... عمر و بن حریث می‌گوید: امام صادق علیه السلام را دیدم که به خانه برادرشان، عبدالله بن محمد، تشریف می‌بردند. از محضرشان علت این کار را جویا شدم و پرسیدم:

اسلامی و بنیاد نهج البلاغه، چاپ هفدهم، ۱۳۸۵ هـ.ش؛ حکمت ۳۸۲.

۱. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ پیشین؛ ج ۷۵، ص ۳۲۱.

چه چیز باعث شده تا به این جا تشریف بیاورید؟ فرمودند: برای نزهت و استراحت.^۱

در حدیث دیگری از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل شده است:

شبی در مدینه باران فراوانی بارید و بیابانها و گودالها پُر از آب شد. صبح آن روز رسول خدا صلی الله علیه و آله به من فرمود: بیا تا به صحرای «عقیق» برویم و طراوت و صفای آبهای جمع شده در گودالها و درّهها را تماشا کنیم. همراه پیامبر به تماشای بیابان رفتیم و منظره‌های زیبای طبیعت را تماشا می کردیم ...^۲

حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام وقتی به سوی صفین حرکت می فرمود به سرزمین «بلیخ» رسید که جای خوش آب و هوایی بود، و رودخانه بزرگ و پُر آبی داشت، آن حضرت دستور داد تا سپاهیان در آن جا مدّتی بمانند و از آب و هوای دلنشین آن سامان بهره‌مند گردند و استراحت کنند با این که حضرت در حال پیشروی به سوی سرزمین صفین بود، و جنگ بسیار سرنوشت‌سازی در پیش روی داشت، و لشکر چند ده هزار نفری را رهبری می کرد، اما از تفریحات سالم سربازان و بهره‌برداری از طبیعت غفلت نفرمود.^۳

بهره‌مندی از زیبایی‌های طبیعت، چون دیدن گل‌های رنگارنگ، آب روان، مناظر سرسبز و خرم و ... در کلام دیگر معصومین علیهم السلام نیز قابل مشاهده و بررسی است. پر واضح است که بهره‌مندی از زیبایی‌های طبیعت و دیدن و لذت بردن از آنها، در گرو گردشگری صورت می‌گیرد. در این باره، امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

هذا مع ما فی النبات من التلذذ بحسن منظره و نضارته التي لا یعد لها شیء من مناظر العالم و ملاهیه؛^۴ در نگاه کردن به گیاهان و درختان، چنان لذتی است که هیچ لذتی از مناظر دنیا با آن برابری نمی‌کند.

۱. امیری، محمدرضا؛ «سفر از دیدگاه انبیاء الهی و اسلام»، قلم مهر

<http://ghalamehr.com/goftarha/goftare-mah>

۲. عمادالدین طوسی، ابی جعفر محمدبن علی؛ الثاقب فی المناقب؛ تحقیق: نبیل رضا علوان، قم: انصاریان، چاپ سوم، ۱۳۷۷؛ ص ۲۸.

۳. دشتی، محمد؛ امام علی علیه السلام و تفریحات سالم؛ قم: انتشارات امیرالمؤمنین، چاپ سوم، زمستان ۱۳۸۶ هـ. ش؛ ص ۶۶ و ۶۷.

۴. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ پیشین؛ ج ۳، ص ۱۲۹.

از امام موسی کاظم علیه السلام نیز این روایت نقل شده است:

و ثلاث یجلین البصر: النظر إلى الخضرة، و النظر إلى الماء الجاری، و النظر إلى الوجه الحسن؛^۱
سه چیز موجب روشنی چشم است: نگرستن به سر سبزی، آب جاری و دیدن روی نیکو.
همچنین امام رضا علیه السلام اموری را موجب آرامش برمی شمردند که نگاه کردن به مناظر سرسبز، یکی از
آنها است:

الطيب نشرة، و العسل نشرة، و الركوب نشرة، و النظر إلى الخضرة نشرة، و النشرة ما یوجب
انبساط الأعصاب بعدما أصابها علة...؛^۲ بوی خوش، عسل، سوارکاری و نگاه کردن به
مناظر سرسبز، موجب آرامش و راحتی اعصاب می شوند.

۸- کسب معاش و تجارت

در فرهنگ اسلامی کسب معاش و تجارت یکی دیگر از اهداف گردشگری به شمار می رود.

تجارت، که همان وارد و صادر کردن کالا است بر شالوده تعالیم اسلامی، وسیله ای
برای تأمین رزق و دست یافتن به ضرورت های زندگی و رساندن چیزهای مورد نیاز
مردم به دست ایشان به صورتی حلال و پاکیزه است.^۳

کسب درآمد، تهیه معاش، معامله و تجارت باعث شده است که انسان برای
فائق آمدن بر تنگناهای معیشتی و بهبود وضع زندگی خود، با حرکت از جایگاه
زندگی اش به سوی دیار و شهرهای دیگر، مایحتاج خود را تهیه نماید. تجارت
و کاسبی در دین مقدس اسلام، قداست ویژه ای دارد... اهمیت تجارت سالم
تا جایی است که عبادت به شمار می آید. تاجران و بازرگانان راستگو و درستکار
همانند مجاهدان الهی ارزش و ارج و احترام دارند.^۴

نهج البلاغه به نقل از امیر مؤمنان علی علیه السلام بازرگانان را چنین وصف می کند:

بازرگانان کسانی اند که (کالاهای مورد نیاز مردم را) از جاهای دور و پرت افتاده، در
خشکی و دریا، و در دشت و کوه و جاهایی که مردمان با آنها آشنا نیستند و قدرت رفتن به

۱. همان؛ ج ۱۰، ص ۲۴۶.

۲. همان؛ ج ۷۶، ص ۲۸۹.

۳. حکیمی، محمدرضا و دیگران؛ پیشین؛ ج ۵، ص ۵۹۲.

۴. امیری، محمدرضا؛ پیشین.

آن را ندارند، وارد می‌کنند.^۱

کسب روزی در پی سفر کردن، موضوعی است که قرآن کریم نیز آن را بیان کرده است.

﴿وَأَخْرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾^۲ و [عده‌ای] دیگر در زمین سفر می‌کنند [و] در پی روزی خدا هستند و [گروهی] دیگر در راه خدا پیکار می‌نمایند. ﴿

علامه طباطبایی در ذیل این آیه، پس از توضیح مختصری درباره معنای آیه، حدیثی را از پیامبر به نقل از تفسیر الدر المنثور آورده است:

مراد از «ضرب فی الارض»، مسافرت و مراد از «ابتغاء من فضل الله»، طلب روزی از راه مسافرت به نواحی زمین برای تجارت است.^۳

وفیه أخرج ابن مردويه عن عبدالله بن مسعود قال: قال رسول الله ﷺ: ما من جالب يجلب طعاماً إلى بلد من بلاد المسلمين فيبيعه بسعريومه إلا كانت منزلته عند الله منزلة الشهيد. ثم قرأ رسول الله ﷺ «وَأَخْرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»^۴ ابن مردويه از عبدالله بن مسعود روایت کرده که گفت: رسول خدا ﷺ فرمود: «هیچ کاسبی نیست که طعامی را از جایی به سوی شهری از شهرهای مسلمین وارد کند، و آن کالا را به نرخ روز در آن شهر به فروش برساند، مگر آنکه نزد خدا منزلت شهید را دارد»، آنگاه این آیه را تلاوت کرد: «وَأَخْرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخَرُونَ يَقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ».

در سوره جمعه نیز به پراکنده شدن در روی زمین و طلب روزی از خداوند امر شده است:

﴿فَاتَشَرُّوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾^۵ در [روی] زمین پراکنده گردید و فضل خدا را جو یا شوید و خدا را بسیار یاد کنید. باشد که شما رستگار گردید. ﴿

۱. حکیمی، محمدرضا و دیگران؛ پیشین، ص ۵۹۰. (نامه ۵۳، عهدنامه مالک اشتر)

۲. مَزْمَل / ۲۰.

۳. طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ مترجم: موسوی همدانی، محمدباقر؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ بیست و دوم، ۱۳۸۵ ه.ش؛ جلد ۲۰، ص ۱۱۸.

۴. همان؛ ص ۱۲۱.

۵. جمعه / ۱۰.

از رسول گرامی اسلام ﷺ در اهمیت و برکت داشتن بازرگانی و تجارت، احادیثی نقل شده است:
 الْبَرَكَةُ عَشْرَةٌ اجْزَاءٍ؛ تَسَعَةُ اعْشَارِهَا فِي التَّجَارَةِ؛^۱ برکت ده بخش دارد؛ نه دهم آن در بازرگانی است.

أَنَّ الْبَرَكَةَ فِي التَّجَارَةِ وَ لَا يَقْفِرُ اللَّهُ صَاحِبَهَا إِلَّا تَاجِرًا حَالِفًا؛^۲ همانا برکت در بازرگانی است و خداوند بازرگان را به فقر دچار نمی کند مگر آنکه (به دروغ) سوگند یاد کند.^۳

پیامبر گرامی اسلام، خود نیز پیش از بعثت به تجارت و بازرگانی مشغول بود. ایشان درباره دو سفری که برای حضرت خدیجه رضی الله عنها به قصد تجارت انجام دادند، چنین می فرماید:

أَجْرَتْ نَفْسِي مِنْ خَدِيجَةَ سَفَرَتَيْنِ، يَقْلُوصِي؛^۴ من در دو سفر، خود را در مقابل دریافت یک ماده شتر جوان، اجیر خدیجه کردم (و برای او به سفر تجارت رفتم).

از امام علی رضی الله عنه نیز در این باره روایاتی نقل شده است که حدیث زیر نمونه ای از آن است.

تَعَرَّضُوا لِلتَّجَارَاتِ فَإِنَّ لَكُمْ فِيهَا غِنًى عَمَّا فِي أَيْدِي النَّاسِ؛^۵ به کسب و بازرگانی پردازید تا از مال دیگران بی نیاز باشید.

همچنین امام صادق رضی الله عنه در باره سفر کردن برای تجارت می فرماید:

أَنْتِي لِأَجْبُ أَنْ أَرَى الرَّجُلَ مُتَحَرِّفًا فِي طَلَبِ الرِّزْقِ؛^۶ هر آینه من دوست دارم که مرد در پی روزی به اینسو و آنسو روان شود.

از آیات و روایاتی که نقل شد چنین برمی آید که تجارت و بازرگانی نیز یکی از اهداف گردشگری است و در صورتی که با رعایت قوانین و حدود اسلامی صورت پذیرد، مورد تأیید و ارج نهادن شارع مقدس اسلام و اهل بیت علیهم السلام است.

این نکته گفتنی است که بازرگانان اسلامی فقط به تجارت بسنده نمی کردند، بلکه به تبلیغ معارف و

۱. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی؛ الخصال؛ تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری، قم: مرکز المنشورات الاسلامیة، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ ق؛ ص ۴۴۵.

۲. نوری طبرسی، میرزا حسین؛ پیشین؛ ج ۱۳، ص ۹.

۳. محمدی ری شهری، محمد؛ گزیده حکمت نامه پیامبر، پیشین؛ ص ۹۲۹.

۴. همان؛ ۹۲۶.

۵. نوری طبرسی، میرزا حسین؛ پیشین؛ ج ۱۲، ص ۴.

۶. محمدی ری شهری، محمد؛ گزیده حکمت نامه پیامبر، پیشین؛ ص ۹۲۹.

اندیشه‌های اسلامی نیز می‌پرداختند. از این رو، تجارت و تبلیغ رابطه تنگاتنگی با هم داشته‌اند و حاصل این تبلیغات، انتشار و گسترش اسلام و فرهنگ اسلامی به دوردست‌ها بوده است.

جمع‌بندی

گردشگری و جهانگردی در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف با اهداف ویژه‌ای صورت می‌پذیرد؛ این اهداف دارای ویژگی‌های منحصر به فرد یا مشترکی می‌باشند. در فرهنگ اسلامی انجام بعضی از اعمال و مناسک عبادی مانند حج و عمره و نیز زیارت مکان‌هایی که دارای ارزش معنوی هستند، با گردشگری پیوند خورده است. تفریح و تفرج، تجارت و کسب علم و دانش نیز از موضوعات مشترکی است که به عنوان اهداف گردشگری، در فرهنگ اسلامی بدان سفارش شده است. این نکته گفتنی است که در فرهنگ اسلامی اهداف مشترک گردشگری شکل و آداب متفاوتی دارد؛ از سوی دیگر، اهدافی والاتر برای گردشگری در فرهنگ اسلامی وجود دارد که در کتاب و سنت به آن‌ها پرداخته شده است. عبرت‌آموزی، ایمان به زندگی واپسین، آشنایی با آیات الهی، شناخت خداوند و شکرگزاری پروردگار جهان از اهداف غایی گردشگری در فرهنگ اسلامی می‌باشند که بررسی و شرح آن‌ها در این مجال نمی‌گنجد. گردشگری و جهانگردی بخشی جدایی‌ناپذیر در فرهنگ و تمدن اسلامی به شمار می‌روند که باید در تبیین سبک زندگی و برنامه‌ریزی‌های کلان و راهبردی در جوامع اسلامی لحاظ گردند. بدیهی است که در تبیین جایگاه گردشگری در فرهنگ اسلامی، بررسی اهداف آن امری اجتناب‌ناپذیر می‌نماید.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم؛ ترجمه محمدمهدی فولادوند؛ تهران: اسوه، چاپ سوم، ۱۳۹۱ ه. ش.
۲. اشرفی، عباس و براری، سوسن؛ «مطالعه تطبیقی عوامل و انواع شادی در قرآن و عهدین»؛ مطالعات قرآن و حدیث، سال پنجم، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱ ه. ش.
۳. الماسی، حسن؛ «گردشگری در فلسفه اسلامی» در کتاب فلسفه: نظر و عمل (مجموعه مقالات)؛ تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۱ ه. ش.
۴. امیری، محمدرضا؛ «سفر از دیدگاه انبیاء الهی و اسلام»؛ <http://ghalamehr.com>
۵. امینی، عبدالحسین؛ الغدیر، مترجم جلال الدین فارسی، تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر، ۱۳۹۰.
۶. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی؛ گردشگری (ماهیت و مفاهیم)؛ انتشارات سمت، چاپ هفتم، ۱۳۹۱ ه. ش.
۷. تیموتی، دالنجی و السن، دانیلاچ؛ گردشگری، دین و سفرهای معنوی؛ قلی پور، محمد و مجیدی فرد، احسان؛ تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۹۲ ه. ش.
۸. ثواقب، جهان‌بخش و رحمانی، محمدجواد؛ سیر و سیاحت در قرآن مجید؛ قم: بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ه. ش.
۹. جمعی از نویسندگان؛ جهانگردی در فقه و تمدن اسلامی؛ قم: بوستان کتاب، چاپ سوم، ۱۳۸۸ ه. ش.
۱۰. حجتی، سید محمدباقر؛ آداب تعلیم و تعلم در اسلام (ترجمه منیة المرید)؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ ه. ش.
۱۱. حسینی بهشتی، محمد؛ تفریح از دیدگاه اسلام. <http://library.tebyan.net/newindex.aspx?pid>
۱۲. حکیمی، محمدرضا و دیگران؛ الحیاة؛ ترجمه احمد آرام؛ ج ۱ و ج ۵، چاپ دهم؛ قم: انتشارات دلیل ما، ۱۳۸۷.
۱۳. دشتی، محمد؛ امام علی علیه السلام و تفریحات سالم؛ قم: انتشارات امیرالمؤمنین، زمستان ۸۶، چاپ سوم.
۱۴. رضوی، سیدعباس؛ جهانگردی در فقه و تمدن اسلامی؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸ ه. ش.
۱۵. رضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه، سخنان امام علی علیه السلام؛ ترجمه: عبدالمحمد آیتی؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و بنیاد نهج البلاغه، چاپ هفدهم؛ ۱۳۸۵ ه. ش.
۱۶. شالچیان، طاهره؛ آداب و فرهنگ سفر؛ تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۵ ه. ش.
۱۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی؛ الامالی؛ تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه - موسسه البعثه، قم: قسم الدراسات الاسلامیه - موسسه البعثه، ۱۴۱۷ ق (۱۳۶۶ ه. ش).
۱۸. _____؛ الخصال؛ تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفّاری، قم: مرکز المنشورات الاسلامیه، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۳ ق.
۱۹. طباطبایی، سید محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ مترجم محمدباقر موسوی همدانی؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی،

- چاپ بیستم و دوم، ۱۳۸۵ ه.ش؛ جلد ۲۰.
۲۰. عمادالدین طوسی، ابی جعفر محمد بن علی؛ الثاقب فی المناقب؛ تحقیق: نبیل رضا علوان، قم: انصاریان، چاپ سوم، ۱۳۷۷.
۲۱. قدیری، محمدحسین؛ مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه. <http://library.tebyan.net>
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب؛ اصول کافی؛ ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت (ع)، بی تا
۲۳. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی؛ بحار الانوار؛ بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ه.ق.
۲۴. محمدی ری‌شهری، محمد؛ گزیده حکمت‌نامه پیامبر اعظم؛ قم: مشعر، ۱۳۸۸ ه.ش.
۲۵. _____؛ میزان الحکمة؛ دارالحديث، ۱۴۱۶ ه.ق؛ ج ۱.
۲۶. معین، محمد؛ فرهنگ فارسی؛ تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۴ ه.ش؛ ج ۱.
۲۷. مک لئود، دونالد وی ال؛ گردشگری، تغییرات فرهنگی و جهانی‌سازی؛ بریتانیا: دانشگاه شیفلد هالم، مرکز تغییرات فرهنگی و گردشگری، ۲۰۰۴ م.
۲۸. نراقی، ملا احمد؛ معراج السعاده؛ تهران: انتشارات علمیه اسلامی، بی‌تا.
۲۹. نوری طبرسی، میرزا حسین؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ تحقیق موسسه آل‌البیت لاحیاء التراث، قم: موسسه آل‌البیت (ع)، چاپ دوم.
۳۰. هاشمی رفسنجانی، اکبر؛ فرهنگ قرآن؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ه.ش.
۳۱. همایون، محمدهادی؛ جهانگردی: ارتباطی میان فرهنگی؛ انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۴ ه.ش.